

Krzysztof Korzeniowski
Instytut Psychologii PAN

ANTYSEMITYZM SPISKOWY. CHARAKTERYSTYKA POJĘCIA, NOWA METODA POMIARU I UWARUNKOWANIA PSYCHOSPOŁECZNE

Artykuł przedstawia nową metodę pomiaru antysemityzmu spiskowego oraz charakterystykę natury tego zjawiska. Pomysł metody zasadza się na wazeniu poszczególnych charakterystyk aktywności Żydów nasileniem przekonania, że podejmowane są one skrycie. Badanie przeprowadzono na próbie reprezentatywnej dorosłych Polaków (N=800). Badano charakterystyki (i) położenia jednostki w strukturze społecznej oraz (ii) mentalności społeczno-politycznej.

Przeprowadzona analiza wykazała, że narzędzie było wysoce rzetelne (współczynnik α Cronbacha wyniósł 0,94). Kolejne analizy wykazały, że metoda spełnia zakładane kryteria trafności teoretycznej. Analiza czynnikowa dała wysoce satysfakcjonujące rozwiązanie jednoczynnikowe. Stwierdzono, że antysemityzm spiskowy w zasadzie nie był bezpośrednio związany z charakterystykami położenia jednostki w strukturze społecznej. Okazało się natomiast, że antysemityzm spiskowy korelował z negatywnym afektem (depresją, deprywacją relatywną, resentymentem i negatywną oceną sytuacji w kraju), anomią społeczną i alienacją polityczną. Stwierdzono także, że antysemityzmowi spiskowemu towarzyszy autorytaryzm, ksenofobia oraz paranoja polityczna.

Analiza ścieżkowa ukazała że antysemityzm spiskowy pośrednio zależał od małego kapitału kulturowego oraz autorytaryzmu i alienacji politycznej. Jego bezpośrednimi i jednocześnie najsilniejszymi predyktorami okazały się resentment i paranoja polityczna. Można powiedzieć, że antysemityzm spiskowy jawi się jako konsekwencja przede wszystkim „zgorzkniałej polskiej duszy” oraz zgeneralizowanego myślenia spiskowego.

Główne pojęcia: antysemityzm spiskowy; mentalność społeczno-polityczna; resentment; alienacja; autorytaryzm; paranoja polityczna.

Antysemityzm i antysemityzm spiskowy

Słowo *antysemityzm* jest powszechnie znane i często pojawia w dyskursie społecznym. Właśnie dlatego, warto się bliżej przyjrzeć jego znaczeniu. W *Wielkiej encyklopedii PWN* czytamy: „antysemityzm [gr.-łac.] wynikająca z różnego rodzaju uprzedzeń postawa niechęci, wrogości wobec Żydów i osób

pochodzenia żyd.; prześladowania i dyskryminacja Żydów jako grupy wyznaniowej, etnicznej lub rasowej oraz poglądy uzasadniające takie działania”. (Grinberg 2001: 154). Nawet tak krótka definicja pokazuje wiele aspektów antysemityzmu. Proponuje się go rozumieć jako uprzedzenie żywione wobec Żydów. Po drugie, antysemityzm może być traktowany jako element mentalności (tak indywidualnej, jak również społecznej). Po trzecie, antysemityzm to także tzw. ustosunkowania praktyczne, zachowania wymierzone przeciwko Żydom, innymi słowy dyskryminacja. Pojawia się tu także kwestia przedmiotu antysemityzmu. Mogą być to osoby należące do narodu żydowskiego, osoby wyznające judaizm, osoby określane, jako przedstawiciele „rasy żydowskiej”, ale także osoby, które mogą się wśród swoich przodków doszukać Żyda (Żydów). Przejawem antysemityzmu może być samo uzasadnianie żywionych przekonań czy realizowanych dyskryminacyjnych zachowań.

Używając terminu antysemityzm należałoby zatem wyposażyć się w daleką ostrożność, bowiem posiadać on może bardzo wiele nader różnych znaczeniowych oblicz i odcieni. Czym innym jest żartowanie z Żydów w niezobowiązującej rozmowie, a czym innym „noc kryształowa”. Czym innym były pogromy, a czym innym Holocaust. Czym innym jest niechęć (nienawiść) świata arabskiego wobec obywateli Izraela, a czym innym jest niechęć Afro-Amerykanów wobec amerykańskich Żydów. Czym innym w Polsce w okresie międzywojnia była niechęć i wrogość wobec Żydów „starozakonnych”, a czym innym niechęć, nieufność i wrogość wobec tzw. zasymilowanych Żydów. Pojawia się wreszcie wymiar czasu i historii. Czym innym może być i inaczej może się przejawiać antysemityzm wobec Żydów obecnych w historii danego kraju (czy cywilizacji), a inaczej może się przedstawiać antysemityzm wobec Żydów sąsiadów z „naszego” osiedla. Okazuje się wreszcie, że antysemityzm nasila się w szczególnych historycznych momentach czy epokach (zob. Girard 1991; Poliakov 2008). Pokazuje się, że możliwych kombinacji mamy bardzo dużo, nie do ogarnięcia w krótkim empirycznym opracowaniu.

Owa wielość rozumień i podejść pociąga za sobą poważną niedogodność teoretyczno-metodologiczną – nieporównywalność wyników wielu badań. Trudno odnosić do siebie (choć warto porównywać) dane dotyczące uprzedzeń wobec Żydów jako takich, Żydów – obywateli Izraela i Żydów – obywateli Polski (czy innego kraju) pochodzenia żydowskiego. A wszystkie te uprzedzenia nazywane są antysemityzmem. Już w tym miejscu możemy pokusić się o uwagę o charakterze metodologicznym. Pytając respondentów o ich stosunek do – po prostu – Żydów, nie możemy mieć pewności, których Żydów będą mieli oni na myśli.

Dotychczas omawiane trudności wynikały między innymi z różnicowania samej kategorii *Żydzi*. Problem dodatkowo się komplikuje, jeżeli uwzględnimy jakościowe zróżnicowanie postaw lub uprzedzeń antysemitycznych. W nowszej literaturze przedmiotu napotykamy kilka form antysemityzmu: tradycyjny,

nowoczesny, spiskowy i wtórny (zob. Bergman 2008; Bilewicz i in. 2011; Datner-Śpiewak 1996; Frindte i in. 2001; Kofta 2001; Kofta i Sędek 2005; Krzemiński 1996, 2004). Antysemityzm tradycyjny i wtórny są łatwo odróżnialne. Ten pierwszy oznacza w zasadzie antyjudajizm, a w naszych warunkach mierzony jest np. przy użyciu pozycji wyrażających przekonania o odpowiedzialności Żydów za śmierć Chrystusa i wierze w mordy rytualne (zob. Bilewicz i in. 2011: 64). Antysemityzm wtórny polega na obarczaniu Żydów odpowiedzialnością za los, jaki ich spotkał, zniecierpliwieniu kwestią Holokaustu, przekonaniu, że Żydzi żerują na swojej tragicznej historii starając się przekuć ją na korzyści materialne (np. odszkodowania) itp. (Frindte i in. 2001; Bilewicz i in. 2011: 65). Nieco trudniej odróżnialne są antysemityzm nowoczesny i spiskowy. Ten pierwszy polega na przekonaniu o (zbyt) dużym wpływie Żydów na różne sfery życia publicznego (zob. Datner-Śpiewak 1996: 32; Korzeniowski w: *Konflikty polityczne* 2007: 157–158). Antysemityzm spiskowy oprócz tego posiada jeszcze jeden aspekt, czy raczej element, a mianowicie „postrzeganą skrytość działań” Żydów (Bilewicz i in. 2011: 64). Warto może przypomnieć rodowód pojęcia antysemityzmu spiskowego w polskiej tradycji badawczej. W ostatniej dekadzie XX wieku Mirosław Kofta i Grzegorz Sędek z powodzeniem rozwijali teorię stereotypu duszy grupowej (Kofta i Sędek 1995, 1999). Już w wieku XXI konstrukt ten został nazwany stereotypem spiskowym (Kofta 2001), ostatnio zaś – przy nieznacznie zmienionej operacjonalizacji – antysemityzmem spiskowym. To właśnie sposób operacjonalizacji wskazuje, że antysemityzm spiskowy jest syndromem (sumą, zlepkiem) antysemityzmu nowoczesnego i elementów wiary w teorie spiskowe (Bilewicz i in. 2011: 64, 66).

Sednem niniejszego opracowania jest propozycja, by antysemityzmu spiskowego nie nazywać konglomeratem (sumą, zlepkiem) przekonań o wpływie (nadmiernym) i przekonań o spiskowości, ale zjawiskiem z gruntu (oby!) jednorodnym – zbiorem/systemem przekonań, że różne aktywności Żydów (w tym dążenia do uzyskania wpływu na różne obszary życia) mają charakter niejawni, spiskowy. Sednem idei pomiaru tak konceptualizowanego antysemityzmu spiskowego powinno być nasycenie spiskowością przekonań o podejmowaniu przez Żydów różnych negatywnie ocenianych form aktywności. Wypada odpowiedzieć na pytanie, dlaczego koncentrujemy się na antysemityzmie spiskowym, a nie na innych jego formach. Po pierwsze, wydaje się, że stanowi on najbardziej interesującą formę antysemityzmu. Nie jest to „prosty” przejaw ksenofobii, ale złożona konstrukcja poznawcza, określająca wyrafinowany sposób działania grupy obcej, mająca na dodatek charakter koncepcji niepoddającej się falsyfikacji, bowiem – jak to bywa w przypadku teorii spiskowych – niemożność zaobserwowania wrogiej działalności jest dowodem doskonałości samego spisku. Po drugie, do zajęcia się antysemityzmem spiskowym przekonuje jego „popularność” w społeczeństwie polskim. Michał Bilewicz (Bilewicz i in. 2011:

68) pokazał, że ze stwierdzeniami przypisującymi Żydom działalność spiskową zgadzało się od 51 do 65% rodaków.

W dalszych częściach opracowania zostanie przedstawiona propozycja pomiaru antysemityzmu spiskowego, w powyżej przedstawionym rozumieniu, oraz procedura walidacyjna narzędzia badawczego zrealizowana na próbie reprezentatywnej dorosłych Polaków. Antysemityzm spiskowy, o którym będzie dalej mowa, dotyczył nie Żydów w ogóle czy obywatele państwa Izrael, a obywateli polskich pochodzenia żydowskiego. Wydaje się, że takie określenie Żydów daje lepszy wgląd w naturę antysemityzmu, z którym mamy do czynienia w Polsce. Do tego wątku powrócimy w podsumowaniu artykułu. Przedstawione zostanie narzędzie, rozkłady wskaźników antysemityzmu spiskowego i wstępne normy oraz miary dobroci psychometrycznej. Miarą rzetelności będzie współczynnik α Cronbacha. Testowana będzie trafność teoretyczna – zrealizowane badania nie dały możliwości zbadania trafności kryterialnej. Po pierwsze, sprawdzimy, czy antysemityzm spiskowy stanowi zjawisko jednowymiarowe. Bilewicz i inni, mimo że ich miara zdaje się chwytać zjawisko heterogeniczne, relacjonują wyniki analizy czynnikowej, w której okazało się, że antysemityzm spiskowy tworzy jeden czynnik (2011: 66). Jako drugie kryterium trafności teoretycznej pokażemy, czy antysemityzm spiskowy wiąże się ze zjawiskami, które – jak na to wskazują przesłanki teoretyczne – już znalazły potwierdzenie empiryczne. Na wstępie posłużymy się analizami korelacyjnymi. Na zakończenie przedstawimy model regresyjny (a dokładniej – ścieżkowy) wyjaśniający antysemityzm spiskowy, przy użyciu zmiennych społecznych oraz rysów mentalności społeczno-politycznej. A jakich zależności możemy oczekiwać?

Źródła antysemityzmu

Wcześniejsze badania pokazywały, że antysemityzm (także spiskowy) występował silniej wśród osób starszych oraz zajmujących niższe lub mniej korzystne pozycje w strukturze społecznej (zob. Bilewicz i in. 2011: 66–67; Datner-Śpiewak 1996: 35–37, 40–41; Krzemiński 1996: 153, 2004: 32–33). Postaramy się pokazać, czy antysemityzm spiskowy, operacjonalizowany w proponowany poniżej sposób, także zależy od umiejscowienia jednostki w strukturze społecznej, a przede wszystkim charakterystyk ekonomicznych oraz kulturowych. W związku z tym, że szczegółowe parametry pozycji społeczno-ekonomicznej nie stanowią centrum naszego zainteresowania w analizie wyników będziemy się posługiwać wskaźnikami kapitałów: ekonomicznego i kulturowego (zob. Zarycki 2009).

Kolejne hipotezy wynikają z danych dotyczących z jednej strony uprzedzeń, a z drugiej myślenia spiskowego. Dla ich uporządkowania poręcznie będzie

posłużyć się metaforą „serce i umysł”, odwołując się do mechanizmów lub korrelatów najpierw afektywnych, a następnie – poznawczych. Wyniki wieku badań wskazują, że uprzedzenia mogą stanowić konsekwencję deficytów psychicznego dobrostanu, a przede wszystkim negatywnego afektu (Bodenhausen 1993: 14–15; Bukowski i Winiewski 2011: 53–57; Nelson 2003: 98–99), przy czym warto pamiętać, że nie musi on być treściowo powiązany z przedmiotem uprzedzeń (zob. Kofta 2004: 13–14). Dziać się tak może dlatego, że silny negatywny afekt z jednej strony ogranicza poznawczą wydolność i motywację do systematycznego przetwarzania informacji (zob. Nelson 2003: 99), po drugie zaś uruchamia poszukiwanie interpretacji przybierających postać „teorii” kozła ofiarnego (zob. Girard 1991; Glick 2005) czy zawistnych stereotypów (zob. Fiske, Cuddy i Glick 2006; Glick 2009). Można więc sądzić, że antysemityzmowi spiskowemu mogą sprzyjać różne formy negatywnego afektu: obniżony nastrój, niska ocena jakości życia, negatywna ocena sytuacji w kraju. Na szczególną uwagę zasługuje szczególny rys „polskiej duszy”, a mianowicie negatywizm w spostrzeganiu rzeczywistości, co może się przejawiać niskim poziomem zaufania społecznego (zob. Diagnoza Społeczna 2009, 2011, 2013), a także respektowaniem „normy narzekania” (zob. Wojciszke i in. 1995), poczuciem krzywdy i negatywizmem społecznym (zob. Lewicka 2001, 2004). Ten rys mentalności można określić resentymentem (zob. Scheler 1977; Weryński 2010: 240–247).

Szczególnym rodzajem deficytu dobrostanu psychicznego może być „głód” sensu, kontroli i identyfikacji. Uprzednie badania pokazywały, że istotnymi predyktorami myślenia spiskowego, antysemityzmu i stereotypu duszy grupowej okazywały się anomia (rozumiana jako stan społecznej dezorientacji ewaluatywnej) i alienacja polityczna (rozumiana jako syndrom bezradności i wyobcowania) (zob. Korzeniowski 2010).

Uprzedzenia, a w tym antysemityzm spiskowy mogą być wreszcie konsekwencją, czy emanacją szczególnego rodzaju naiwnych teorii rzeczywistości społeczno-politycznej, czy światopoglądu. Można przypuszczać, że antysemityzmowi spiskowemu będą sprzyjać autorytaryzm, ksenofobia i zgeneralizowane myślenie spiskowe zwane paranoją polityczną (zob. Adorno i in. 1950; Bilewicz i in. 2011; Datner-Śpiewak 1996; Enyedi 1999; Korzeniowski 2010; Krzemiński 1996, 2004; Nelson 2003).

Sprawdzenie tych przypuszczeń przedstawiono w dalszej części artykułu. Doprecyzowania wymaga zapowiadany wcześniej model ścieżkowy wyjaśniający antysemityzm spiskowy. Wcześniejsze analizy potwierdzały tzw. dwutorowy model wyjaśniający myślenie spiskowe, a mianowicie pokazały, że istotnymi i niezależnymi jego predyktorami były alienacja polityczna i autorytaryzm, co interpretowano w przedstawiony powyżej sposób. Prawdliwość ta dotyczyła zarówno paranoi politycznej, jak i antysemityzmu (Korzeniowski 2010). Można oczekiwać, że paranoja polityczna (jako naiwna spiskowa teoria

polityki) będzie mediować związki alienacji politycznej i autorytaryzmu z antysemityzmem spiskowym (konkretnym uprzedzeniem). Z drugiej strony wiadomo, że za myślenie spiskowe, a także za jego poznawcze uwarunkowania może być odpowiedzialny negatywny afekt (Korzeniowski 2010: 128–148). Pozwala to przypuszczać, że „pierwszym w szeregu” psychologicznym predyktorem antysemityzmu spiskowego będzie wspomniany wyżej resentment. Zmiennymi egzogenicznymi w postulowanym modelu będą charakterystyki położenia jednostki w strukturze społecznej, składające się na kapitały kulturowy i ekonomiczny jednostki. Weryfikacja zarysowanego modelu zakończy empiryczną część tego opracowania.

Metodologia badania

Dobór próby

Badanie miało charakter wywiadu ankieterskiego realizowanego metodą CAPI (*computer assisted personal interview*). Dobór próby był wielostopniowy. Jednostkami losowania pierwszego stopnia były gminy, drugiego stopnia – adresy lokali, natomiast w trzecim etapie losowania dobierano respondentów przez komputer za pomocą tzw. siatki Kisha. W ten sposób zbadano 800 osób stanowiących reprezentatywną próbę dorosłych (pełnoletnich) Polaków. W przedstawionych poniżej analizach bazujemy na wynikach uzyskanych od 800 respondentów. Metoda prowadzenia wywiadu eliminowała braki danych. Po pierwsze, karty respondenta nie zawierały możliwości odpowiedzi „trudno powiedzieć” i „odmowa odpowiedzi”, po drugie zaś, w przypadku pojawienia się u respondentów wątpliwości czy niezdecydowania, ankieterzy nakłaniali do udzielenia jednoznacznej odpowiedzi. Braki danych – odmowy odpowiedzi – pojawiły się w przypadku dwóch pytań o dochody. Prowadząc analizy zastąpiliśmy je średnimi.

Badanie było sponsorowane grantem MNiSW nr N N106 110036. Zostało zrealizowane przez agencję 4P research mix jesienią 2010 roku.

Narzędzia badawcze, zmienne i wskaźniki

W badaniu została użyta ankieta zawierająca kilkadziesiąt pozycji diagnostycznych dla skal teoretycznych oraz tzw. metryczkę. Pozycje diagnostyczne dla poszczególnych skal, opatrzone standardową kafeterią („zdecydowanie nie zgadzam się – raczej nie zgadzam się – raczej zgadzam się – zdecydowanie zgadzam się”), były losowo wymieszane. Oprócz tego zamieszczono krótkie baterie pytań o innym charakterze (np. skala depresji). Ankietę rozpoczynały i zamykały pozycje dotyczące charakterystyk społecznych, ekonomicznych i demograficznych respondenta.

Antysemityzm spiskowy. Podstawą doboru pozycji tego narzędzia była metoda pomiaru stereotypu duszy grupowej (Kofta i Sędek 1995, 1999) oraz antysemityzmu nowoczesnego (Korzeniowski w: *Konflikty polityczne* 2007). Pomiar antysemityzmu spiskowego był dwustopniowy. Po pierwsze, respondenci – przy użyciu standardowej kafeterii – ustosunkowywali się do sześciu twierdzeń opisujących działania „osób pochodzenia żydowskiego”. Pozycje skali przedstawia tabela 2 (patrz wyniki).

Po udzieleniu każdej odpowiedzi respondenci określali, czy osoby te zachowują się w opisany przez siebie sposób lub – w przypadku odpowiedzi negatywnych – zachowywałyby się w opisany sposób: „jawnie – raczej jawnie – raczej ukrycie – ukrycie”, np.: *W jaki sposób osoby pochodzenia żydowskiego dążą do uzyskania wpływu na politykę?* lub: *A jeśli osoby pochodzenia żydowskiego dążyłyby do uzyskania wpływu na politykę, to w jaki sposób?*

Obliczanie wartości wskaźnika także było dwustopniowe – pojedyncze odpowiedzi każdorazowo były wazone „niejawnością” podejmowanych działań. Po pierwsze, odpowiedziom udzielanym przy użyciu standardowej kafeterii zostały przyporządkowane wartości od 1 do 4. Po drugie, każda odpowiedź była wazona stopniem „skrytości” danego działania (odpowiedź „jawnie” – waga 0, odpowiedź raczej jawnie – 0,33, odpowiedź „raczej ukrycie” – 0,67, odpowiedź „ukrycie” – 1). Następnie dla każdej pozycji skali obliczono sumę wartości odpowiedzi bezpośredniej i wartości zważonej. Przykładowo pozycji, w której respondent udzielił odpowiedzi „raczej nie zgadzam się” i utrzymywał, że dana aktywność podejmowana byłaby „raczej jawnie”, przypisywana była wartość 2,66 ($2+(2 \times 0,33)$), a pozycji, z którą respondent „raczej się zgodził” i twierdził, że dana aktywność podejmowana byłaby „ukrycie” – wartość 6 ($3+(3 \times 1)$). Taki sposób obliczania wskaźnika i wazenia oparty był na metodzie opracowanej i stosowanej przez Jerzego Karyłowskiego (1975: 44).

Wskaźnikiem antysemityzmu spiskowego była średnia tak uzyskanych sum punktów w poszczególnych pozycjach skali. Wartość wskaźnika mogła się wahać od 1 do 8. Wyższa wartość wskaźnika świadczyła o większym nasileniu antysemityzmu spiskowego.

Kapitał ekonomiczny. Miara kapitału ekonomicznego została utworzona na podstawie czterech pytań metryczki i powstałych na ich podstawie pojedynczych wskaźników:

– statusu ekonomiczno-społecznego – wskaźnikiem była wartość liczbowa przypisana zajmowanej pozycji zawodowej respondenta na podstawie *Nowej klasyfikacji i skal zawodów* (Domański, Sawiński i Słomczyński 2007),

– miesięcznego dochodu netto respondenta – wskaźnikiem była wartość liczbowa (od 1 do 7) przypisana przedziałowi, w którym respondent umieścił własne dochody,

– miesięcznego dochodu per capita w gospodarstwie domowym respondenta – wskaźnikiem był iloraz danych z odpowiednich pytań metryczki,

– zasobności gospodarstwa domowego – wskaźnikiem była suma posiadanych dóbr ważonych częstością ich nieposiadania; informacje o procentach gospodarstw domowych posiadających poszczególne dobra zaczerpnięto z raportu „Diagnoza Społeczna 2009”.

Globalnym wskaźnikiem kapitału ekonomicznego była średnia wystandaryzowanych wartości wskaźników pojedynczych. Wartość współczynnika α Cronbacha wskaźnika kapitału ekonomicznego wyniosła 0,74.

Kapitał kulturowy. Inspiracji dla stosowanej miary dostarczyły prace Marii Lewickiej (2006, 2009). Ta charakterystyka umiejscowienia jednostki w strukturze społecznej była mierzona przy użyciu pięciu pytań metryczki o: wykształcenie respondenta, wykształcenie ojca, wykształcenie matki, zasobność biblioteki domu rodzinnego (rodziców), zasobność własnej biblioteki.

Wskaźnikiem kapitału kulturowego była średnia wystandaryzowanych wartości liczbowych przypisanych punktom kafeterii odpowiedzi. Wartość współczynnika α Cronbacha wskaźnika kapitału kulturowego wyniosła 0,83.

Depresja. Do pomiaru nastroju depresyjnego użyto pięciu pytań zaczerpniętych ze skali Aarona Becka (Beck i in. 1961). Dotyczyły one nastroju, przyszłości, zadowolenia z życia, łatwości podejmowania decyzji i zapału do pracy. Wartość współczynnika α Cronbacha zastosowanej skali depresji wyniosła 0,89.

Globalna deprivacja relatywna. Do pomiaru deprivacji użyto czterech 10-punktowych tzw. Drabinek Hodleya Cantrila (Cantril 1965). Przy ich użyciu respondenci oceniali jakość swojego życia obecnego, przeszłego (sprzed 3 lat), przyszłego (za 3 lata) oraz to, jakie miejsce należy się ich życiu obecnie. Na podstawie porównań z należną jakością życia obliczano wskaźniki deprivacji obecnej, przeszłej i przyszłej. Wskaźnikiem globalnej deprivacji relatywnej była ich średnia. Rzetelność zastosowanej miary wyrażała się wartością 0,82 współczynnika α Cronbacha.

Resentyment. Zmienną tę badano skalą składającą się z pozycji diagnostycznych dla poczucia krzywdy i negatywizmu społecznego zaczerpniętych ze Skali L autorstwa Lewickiej (Lewicka 2001, 2004). Przykładowe pozycje skali to:

- Jestem ogólnie rzecz biorąc niedoceniony.
- Żałuję, że moje życie nie ułożyło się inaczej.
- Każdego można kupić – trzeba tylko znać jego cenę.
- Świat zmierza w złym kierunku.

Wskaźnikiem resentymentu była średnia punktów (od 1 do 4) przypisanych kategoriom standardowej kafeterii. Wartość współczynnika rzetelności – α Cronbacha – miary resentymentu wyniosła 0,75.

Barometr nastrojów społecznych. Do pomiaru ustosunkowań afektywnych wobec dokonujących się zmian i sytuacji społeczno-politycznej użyto baterii pytań wzorowanych na tzw. barometrze nastrojów społecznych (zob. np. Serwisy Informacyjne CBOS). Pytaliśmy o ocenę obecnej i przewidywanej sytuacji ekonomicznej, społecznej i politycznej Polski i respondenta (jego rodziny). Skala składała się z ośmiu pytań opatrzonych standardowymi kafeteriami. Wskaźnikiem nastrojów społecznych była średnia wartości liczbowych przypisanych poszczególnym odpowiedziom w ten sposób, że wyższa wartość wskaźnika świadczyła o bardziej negatywnych nastrojach. Także to narzędzie badawcze okazało się rzetelne, wartość α Cronbacha = 0,87.

Anomia społeczna. Do pomiaru tej zmiennej posłużyła skala składająca się z sześciu pozycji. Stanowiła ona kompilację pozycji z różnych skal anomii oraz ułożonych przez autora (zob. Korzeniowski w: *Podstawy psychologii politycznej* 2002: 293–323). Przykładowe pozycje skali:

- Przy istnieniu tak wielu różnych idei, teorii i światopoglądów, często już nie wiadomo, w co wierzyć.
- W obecnych czasach właściwie nie wiadomo, czy można jeszcze na kimś polegać.
- Jedyne czego można być obecnie pewnym to tego, że niczego nie można być pewnym.

Wartość współczynnika α Cronbacha skali anomii wyniosła 0,76.

Alienacja polityczna. Była mierzona Skalą Alienacji Politycznej (zob. Korzeniowski 2009). Składała się ona z podskal politycznej bezsilności, bezsensu, anomii i wyobcowania. Użyto między innymi następujących pozycji:

- W naszym obecnym systemie społeczno-politycznym czuję się coraz bardziej obco i nieswojo.
- Wszyscy jesteśmy nic nieznaczącymi kółkami w maszynie polityki.
- Już od dawna nie można pojąć sensu posunięć władz.
- Ludzie tacy jak ja, nie mają żadnego wpływu na to, co robi rząd.

Skala Alienacji okazała się rzetelna. Wartość współczynnika α Cronbacha wyniosła 0,84.

Autorytaryzm. Do pomiaru tej zmiennej zastosowano, składającą się z dziewięciu pozycji Skalę Autorytaryzmu, stosowaną wielokrotnie w badaniach ogólnopolskich (zob. Korzeniowski w: *Demokracja w Polsce* 2005: 114–123).

Inspiracją dla niej była metoda stosowana w Polsce przez Jadwigę Koralewicz (2008) oraz wyniki badań własnych (zob. Korzeniowski w: *Demokracja w Polsce 2005*: 114–123). Przykładowe pozycje Skali:

– Najważniejszą rzeczą, której trzeba nauczyć dzieci jest całkowite posłuszeństwo wobec rodziców.

– Każdy dobry kierownik, aby uzyskać uznanie i posłuch, powinien być surowy i wymagający wobec ludzi, którzy mu podlegają.

– Jak się dobrze zastanowić, to trzeba przyznać, że istnieją na świecie tylko dwa typy ludzi: silni i słabi.

Wartość współczynnika α Cronbacha stosowanej skali wyniosła 0,65.

Ksenofobia. Jej miarą był stosunek do „przybyszów z innych krajów mieszkających w Polsce”. Respondenci przy użyciu standardowej kafeterii określali, w jakim stopniu zgadzają ze stwierdzeniami dotyczącymi „przybyszów z innych krajów”. Przykładowe pozycje skali to:

– Przybysze z innych krajów przyczyniają się do zwiększenia przestępczości.

– Przybysze z innych krajów odbierają pracę osobom urodzonym w Polsce.

Wskaźnikiem ksenofobii była – po przekodowaniu na wartości liczbowe – średnia wartości odpowiedzi. Wartość współczynnika α Cronbacha wyniosła 0,82.

Paranoja polityczna. Zastosowano skróconą wersję Skali Paranoi Politycznej (zob. Korzeniowski 2010). Narzędzie to składało się z sześciu pozycji, np.:

– To nie rząd nami rządzi. Ci, którzy naprawdę nami sterują, nie są w ogóle znani.

– W polityce, tak naprawdę, nic nigdy nie dzieje się jawnie; wszystkie kluczowe decyzje polityczne podejmowane są w ukryciu.

– Ci, którzy twierdzą, że istnieją na świecie potężne, ukryte siły spiskujące przeciwko Polsce mają wiele racji.

W omawianym badaniu rzetelność skali wyrażała się wartością $\alpha = 0,77$.

Wyniki

Przypomnijmy, że analizowany wskaźnik antysemityzmu spiskowego zbudowany został na podstawie sześciu pozycji i dotyczył spiskowego wizerunku rozmaitych działań „obywateli polskich pochodzenia żydowskiego”. Parametry rozkładu antysemityzmu przedstawiono w tabeli 1, a rozkład na rycinie 1.

Tabela 1. Parametry rozkładu wartości wskaźnika antysemityzmu spiskowego

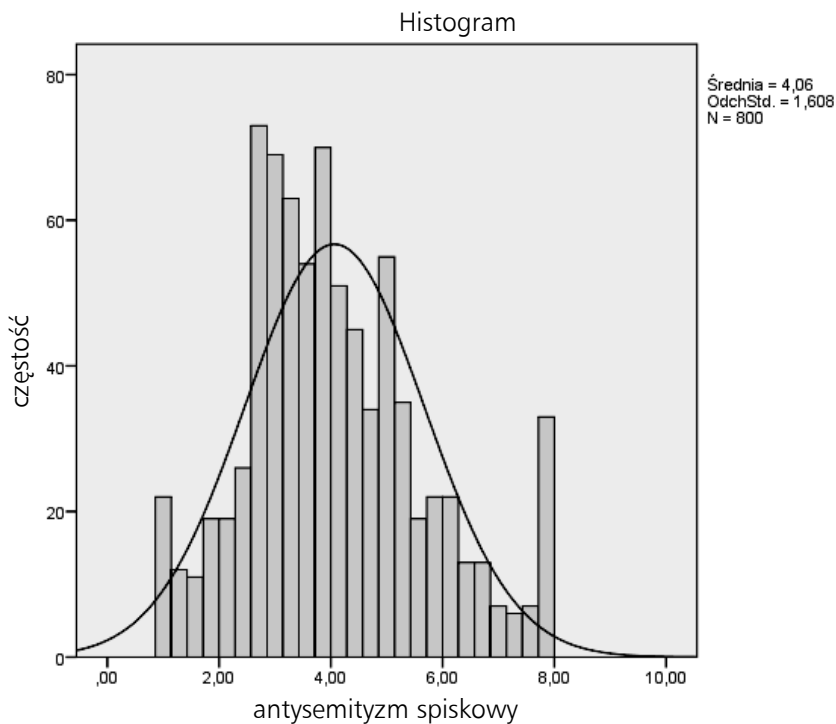
Antysemityzm spiskowy

N	Ważne	800	
	Braki danych	0	
Średnia		4,0639	
Mediana		3,8888	
Wariancja		2,585	
Skośność		0,535	
Błąd standardowy skośności		0,086	
Kurtoza		0,033	
Błąd standardowy kurtozy		0,173	
Minimum		1,00	
Maksimum		8,00	
	10	2,2217	
	20	2,6664	
	30	3,1108	
	40	3,4443	
	Percentyle	50	3,8888
		60	4,2227
		70	4,7773
		80	5,2787
90		6,2230	

Okazało się, że empiryczna średnia jest nieznacznie niższa (o około 0,5) od teoretycznej średniej skali, uzyskany rozkład jest nieco prawoskośny. Rozkład okazał się w zasadzie mezokurtyczny, chociaż zwracają uwagę względnie duże liczebności osób osiągających skrajne wartości wskaźnika.

Drugim etapem analizy było sprawdzenie rzetelności stosowanej miary. Skala antysemityzmu spiskowego okazała się wysoce rzetelna, wartość współczynnika α Cronbacha wyniosła 0,94.

W krokach kolejnych badano teoretyczną trafność obu skal. Mówiąc o zjawisku antysemityzmu spiskowego zakładaliśmy jego jednorodną naturę, innymi słowy przypuszczaliśmy, że stanowi zjawisko jednowymiarowe. W celu sprawdzenia tego przypuszczenia posłużono się analizą czynnikową. Wyniki przedstawiono w tabeli 2.

Rycina 1. Rozkład wartości wskaźnika antysemityzmu spiskowego**Tabela 2.** Wyniki analizy czynnikowej skali antysemityzmu spiskowego**Macierz składowych^a**

	Składowa
	1
Osoby pochodzenia żydowskiego mają w Polsce zbyt duży wpływ na politykę.	0,889
Osoby pochodzenia żydowskiego mają w Polsce zbyt duży wpływ na gospodarkę.	0,912
Osoby pochodzenia żydowskiego pomagają tylko swoim, nie dbając o innych.	0,887
Osoby pochodzenia żydowskiego działają „jak jeden mąż”, kiedy chodzi o ich interes narodowy.	0,818
Osoby pochodzenia żydowskiego mają w Polsce zbyt duży wpływ na media, prasę, telewizję.	0,905
Osoby pochodzenia żydowskiego dążą do panowania nad Polską.	0,862
% wyjaśnionej wariancji	77,23

Metoda wyodrębniania czynników – Głównych składowych.

Przedstawione wyniki analiz czynnikowych pozwalają uznać antysemityzm spiskowy za zjawisko jednowymiarowe. Zwraca uwagę wysoki procent wyjaśnionej wariancji przez wykrytą składową.

W kolejnych krokach analizy liczone współczynniki korelacji między antysemityzmem a wyróżnionymi zmiennymi. Ze względu na znaczną liczebność próby założono poziom istotności $p < 0,01$.

Przypuszczaliśmy, że antysemityzm spiskowy może być wyższy w niższych lub mniej korzystnie położonych warstwach społecznych. Analizowano wiek, kapitał kulturowy, kapitał ekonomiczny. Analizie poddano też religijność (mierzoną wskaźnikiem globalnym – była nim średnia z pytań o religijną autoidentyfikację oraz częstość uczestniczenia w praktykach religijnych). Wyniki w zasadzie nie potwierdzają naszych przypuszczeń. Okazało się jedynie, że antysemityzm spiskowy jest nieco silniejszy – na poziomie tendencji – wśród osób starszych ($r = 0,07$, $p < 0,04$). Stwierdzono ponadto, że jest słabszy wśród osób bardziej religijnych ($r = -0,09$, $p < 0,01$). Nie stwierdzono związków prostoliniowych z kapitałem kulturowym ($r = 0,0001$, $p > 0,9$) i ekonomicznym ($r = 0,01$, $p > 0,7$). Słowa komentarza wymaga brak korelacji z miarami umiejscowienia jednostki w strukturze społecznej. Analizowany antysemityzm nie są prostą formą niechęci wobec Żydów. Być może sama niechęć jest silniejsza w niższych warstwach społecznych, a przypisywana Żydom aktywność spiskowa – jako forma bardziej wyrafinowana – w wyższych. Przypuszczenie to znalazło częściowe potwierdzenie. Na podstawie pytań o jawność–skrytość poszczególnych działań Żydów (o które pytaliśmy w skali antysemityzmu spiskowego) utworzono wskaźnik „spiskowania Żydów”. Okazało się, że kapitał kulturowy na poziomie tendencji był pozytywnie skorelowany z nasileniem przekonania o spiskowania Żydów ($r = 0,069$, $p = 0,05$). Nie stwierdzono takiego związku z kapitałem ekonomicznym, co w tym kontekście jest zrozumiałe – znaczne zasoby materialne nie muszą iść w parze z wyrafinowaniem.

Przypomnijmy, że przypuszczaliśmy, że antysemityzm spiskowy będzie skorelowany z różnymi formami negatywnego afektu. Przypuszczenia nasze zostały potwierdzone. Antysemityzmu spiskowy okazał się tym silniejszy, im większe były depresja ($r = 0,18$, $p < 0,001$), deprivacja relatywna ($r = 0,19$, $p < 0,0001$), resentyment ($r = 0,25$, $p < 0,0001$) i bardziej negatywnie ustawiony barometr nastrojów społecznych ($r = 0,21$, $p < 0,0001$).

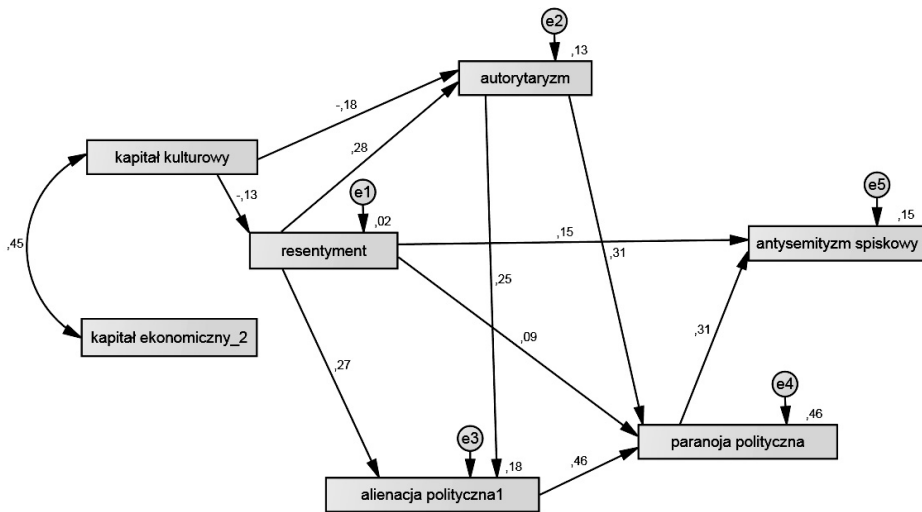
Przypuszczaliśmy, że antysemityzm spiskowy będzie tym silniejszy, im znaczniejsza będzie deprivacja poczucia sensu, kontroli i przynależności społeczno-politycznej. Przypuszczenia te zostały potwierdzone. Nasilenie antysemityzmu spiskowego okazało się tym większe, im silniejsza była anomia społeczna ($r = 0,25$, $p < 0,0001$) i alienacja polityczna ($r = 0,26$, $p < 0,0001$).

Druga grupa naszych hipotez zasadzała się na twierdzeniu, że antysemityzm może być formą ekspresji ugruntowanego światopoglądu czy naiwnych teorii

rzeczywistości społeczno-politycznej. Okazało się, że antysemityzm spiskowy jest silniejszy wśród osób bardziej autorytarnych ($r = 0,20$, $p < 0,0001$), po drugie bardziej ksenofobicznych ($r = 0,35$, $p < 0,0001$) i wreszcie paranoicznie myślących o polityce ($r = 0,36$, $p < 0,0001$).

Ostatnim etapem analiz była weryfikacja hipotetycznego modelu wyjaśniającego antysemityzm spiskowy. Posłużono się analizą ścieżkową. Wyniki przedstawiono na rycinie 2.

Rycina 2. Model ścieżkowy wyjaśniający antysemityzm spiskowy

Przedstawiony model wyjaśniał 15% wariacji antysemityzmu spiskowego i miał zadowalające miary dopasowania: $\chi^2 = 17,632$, $df = 10$, $p = 0,062$; $FMIN = 0,022$; $RMSEA = 0,031$; $AGFI = 0,983$. Antysemityzm spiskowy bezpośrednio zależał od paranoi politycznej i resentymentu. W celu porównania wyjaśniającej mocy poszczególnych predyktorów w tabeli 3 zestawiono ich standaryzowane efekty bezpośrednie i pośrednie.

Wyniki przedstawione w tabeli 3 potwierdzają uprzednie wnioski, mówiące, że antysemityzm spiskowy w nieznacznym stopniu zależy od umiejscowienia jednostki w strukturze społecznej. Okazało się, że niski kapitał kulturowy w nieznacznym stopniu przyczynia się do jego wzrostu. Antysemityzm spiskowy w największym stopniu zależy od paranoi politycznej, a w dalszej kolejności od resentymentu, zważywszy na jego wpływ i bezpośredni, i pośredni. Zgodnie z przewidywaniami na nasilenie antysemityzmu wpływają autorytaryzm i paranoja polityczna, przy czym jest to wpływ pośredni, a dokonuje się dzięki paranoi politycznej.

Tabela 3. Standaryzowane efekty bezpośrednie (SIE) i pośrednie (SDE) predyktorów antysemityzmu spiskowego

Predyktory	SIE	SDE
kapitał kulturowy		-0,057
resentyment	0,148	0,103
autorytaryzm		0,132
alienacja polityczna		0,143
paranoja polityczna	0,308	

Podsumowanie

Pierwszym celem tego opracowania była prezentacja narzędzia badawczego służącego do pomiaru antysemityzmu spiskowego oraz ocena parametrów jego dobroci psychometrycznej. Celem drugim było zyskanie wglądu w naturę zjawiska. Przypomnijmy, że antysemityzm spiskowy rozumiany był jako system przekonań antysemitycznych przenikniętych wiarą w spiskowy charakter aktywności podejmowanych przez Żydów. Już na wstępie możemy stwierdzić, że zastosowany pomiar antysemityzmu spiskowego posiada znaczną trafność mierzalną. Przeprowadzona analiza pokazała, że zastosowana miara antysemityzmu spiskowego była wysoce rzetelna.

Zatrzymajmy się przez chwilę przy konceptualizacji antysemityzmu spiskowego i kategorii Żydów. Na wstępie wyraziliśmy szereg wątpliwości przekonujących, że antysemityzm niejedno ma imię i w zależności od tego, o jakich/których Żydów pytamy respondentów, o takim antysemityzmie możemy orzekać. Wydaje się, że szczególnie niefortunne może być pytanie o Żydów w ogóle, a jest to szczególnie ryzykowne w kraju, w którym od dziesięcioleci nie ma dzielnic żydowskich, nieliczne synagogi pełnią przede wszystkim funkcje reprezentacyjne, a Żydzi ubrani w tradycyjne stroje to na pewno przyjezdni. Przewidywanie, że wszyscy respondenci pojęciu *Żydzi* będą przypisywali takie samo znaczenie, wydaje się złudne. Trzeba jeszcze pamiętać, że oszacowanie liczby Żydów mieszkających w Polsce jest zadaniem karkołomnym. W roku 2007 przedstawiliśmy wyniki takiej próby. Przy założeniu, że 15000 Polaków mieszkających w Polsce jest pochodzenia żydowskiego, okazało się, że na jednego Polaka-goja przypadłoby około 0,0004 Polaka-Żyda czy, inaczej, na jednego Polaka-Żyda przypadłoby około 2500 Polaków-gojów (Korzeniowski w: *Konflikty polityczne* 2007: 160). Trudno te liczby uznać za pewne, ale pokazują skalę zjawiska. Liczba Polaków pochodzenia żydowskiego jest znikoma. Z drugiej

strony, w tym samym badaniu stwierdziliśmy, że średnio 16,5% Polaków utrzymywało, że pośrednio lub bezpośrednio zna osoby pochodzenia żydowskiego (tamże, s. 160–161). Trudno oprzeć się wrażeniu, że postrzeganie Żydów-Polaków nie jest z naszym kraju oparte na racjonalnych podstawach, a przynajmniej nie sposób sądzić, że potoczne przekonania o Żydach-Polakach oparte są na obiektywnej i wnikliwej obserwacji. Można sądzić, że Żydzi stanowią raczej grupę wyobrażoną, aniżeli obecną w codziennym życiu Polaków-gojów. Innymi słowy, trudno o odnalezienie jednoznacznego desygnatu tego terminu. Najczęściej spotykane w polskich badaniach pytanie o Żydów w ogóle, bez kontroli tego, co respondent dokładnie ma na myśli, może prowadzić do wniosków może niekoniecznie mylących, ale niejednoznacznych. Był to jeden z powodów, dla których postanowiono kategorię Żyd dookreślić, a dokładniej zawęzić do Polaków pochodzenia żydowskiego. Drugim niebagatelnym powodem było to, że „osoby pochodzenia żydowskiego” wydają się łatwiej uruchamiać myślenie spiskowe niż np. obywatele Izraela. Warto się tu powołać na analizy Anny Landau-Czajki pokazujące na odmienne ustosunkowania w międzywojennej Polsce wobec Żydów hołdujących swojej tradycji oraz Żydów zasymilowanych. Oczywiście nieufność wobec tych drugich była silniejsza, bardziej wyrazista i nasycona podejrzliwością (Landau-Czajka 1998: 101 i nast.). Zdajemy sobie sprawę z tego, że zastosowana w tym badaniu konceptualizacja antysemityzmu nie wyczerpuje wszystkich możliwych postaci tego zjawiska. Na dodatek wydaje się, że może ona być odpowiedzialna za niektóre różnice między przedstawionymi wynikami a uzyskanymi w badaniach, w których analizowano stosunek do „Żydów w ogóle”.

Przypomnijmy, że uzyskane wyniki uzyskano na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków, co umożliwiłoby choćby przybliżone wnioskowanie o charakterze antysemityzmu spiskowego w populacji dorosłych Polaków. Rozkład wartości wskaźnika okazał się nieco prawoskośny, a miary tendencji centralnej wskazują, że, mówiąc w znacznym przybliżeniu, blisko połowa Polaków przejawiała wyższe od średniej nasilenia wskaźników antysemityzmu spiskowego. Uwagę zwraca jeszcze jeden rodzaj odchylenia rozkładów empirycznych od krzywej Gaussa, a mianowicie wysokie częstości wartości skrajnych. Łatwe do interpretacji są znaczne częstości skrajnie wysokich wartości wskaźników. Zdają się świadczyć o relatywnie znacznej liczbie Polaków żywiących do Żydów zdecydowanie silną niechęć nasyconą skrajnie silną wiarą w spiskowość ich działań. Nie wydaje się natomiast oczywista relatywnie znaczna liczba skrajnie niskich wartości wskaźnika. Wydaje się, że mieścić się tu mogą odpowiedzi różnych grup osób, np. ufnych filosemitów, jak również osób skrupulatnie przestrzegających poprawności politycznej lub o silnej potrzebie aprobaty społecznej.

Jak uprzedzono, powyżej badana była trafność teoretyczna skali antysemityzmu spiskowego. Po pierwsze, zgodnie z przewidywaniami, stwierdziliśmy, że

interesujące nas zjawisko ma charakter zdecydowanie jednowymiarowy. Jest to wynik szczególnie mile witany, zważywszy na immanentną, jak można by myśleć, niejednorodność zjawiska – miara składała się z jednej strony z negatywnych, może wrogich opinii, a z drugiej przekonań spiskowych.

Nie zostały potwierdzone przewidywania dotyczące związków położenia jednostki w strukturze społecznej z antysemityzmem spiskowym. Ani kapitał kulturowy, ani ekonomiczny bezpośrednio nie okazały się negatywnie korelować z interesującym nas zjawiskiem. Stwierdziliśmy jedynie słaby ujemny efekt pośredni. Kapitał kulturowy nieznacznie przyczynił się do spadku nasilenia antysemityzmu spiskowego za pośrednictwem wszystkich badanych rysów mentalności społeczno-politycznej. Wyraziliśmy przypuszczenie, że za brak związku antysemityzmu spiskowego z kapitałem kulturowym może odpowiadać – mimo wszystko – wieloaspektowość tego pierwszego, o czym miałyby świadczyć słaba pozytywna korelacja tego kapitału ze zgeneralizowanym przypisywaniem Żydom spiskowości. Zjawisko to wydaje się wysoce złożone i na pewno wymaga kolejnych badań.

Przy okazji analizy zmiennych społecznych analizowano też rolę religijności. Okazało się, że była ona istotnie, acz bardzo słabo negatywnie związana z antysemityzmem spiskowym. Innymi słowy, to osoby mniej religijne skłaniały się ku antysemityzmowi spiskowemu. Wynik ten wydaje się niezgodny ze stereotypowym myśleniem potocznym, jak również wynikami uprzednich badań (zob. Bilewicz i in. 2011). Można sądzić, że znaczenie miała stosowana miara religijności. Nie była nią jedynie prosta autodeklaracja, ale obejmowała ona także częstość uczestniczenia w praktykach religijnych. Wydaje się, że stosowany pomiar w pewnym stopniu „chwycił” tzw. religijność wewnętrzną, która nie sprzyja uprzedzeniom, a w szczególności przypisywaniu niecznych intencji i poczynań (zob. Nelson 2003: 134–136). Nie sposób nie dostrzec, że proponowane wyjaśnienie zalicza się do tych z rodzaju *ad hoc*.

Stwierdzone związki z rysami mentalności społeczno-politycznej świadczą o dobrej (teoretycznej) trafności skali antysemityzmu spiskowego. Po pierwsze, okazało się, że antysemityzmowi spiskowemu towarzyszyły różne formy negatywnego afektu, zarówno obniżony nastrój, resentyment, niska ocena jakości własnego życia, jak również negatywna aktualnej sytuacji w kraju. Warto zauważyć, że potwierdzona została teza, że towarzyszący antysemityzmowi negatywny afekt nie musi dotyczyć przedmiotu tego uprzedzenia (zob. Kofta 2004). Po drugie stwierdziliśmy, że z antysemityzmem spiskowym powiązane były anomia społeczna i alienacji polityczna. Wyniki te można interpretować w kategoriach deprywacji, z jednej strony „głodu sensu” w życiu społecznym, a z drugiej – deprywacji kontroli nad rzeczywistością społeczno-polityczną. Stwierdziliśmy wreszcie, że antysemityzm spiskowy towarzyszy innym formom mentalności społecznej: autorytaryzmowi, ksenofobii i paranoi politycznej.

Zgodnie z przewidywaniami o antysemityzmie spiskowym można mówić jako formie ekspresji ugruntowanego autorytarno-ksenofobicznego, nasyconego myśleniem spiskowym światopoglądu. Omawiane ostatnio dwie grupy wyników mogą stanowić (na razie prowizoryczne) potwierdzenie dwutorowego modelu myślenia spiskowego (Korzeniowski 2010: 149–153). Lepszy wgląd w ten problem dają nam wyniki analizy ścieżkowej. W tym miejscu już bardziej wyraźnie nawiązujemy do drugiego celu tego artykułu.

Na początek wypada powtórzyć, że nie okazało się, by antysemityzm spiskowy wyraźnie zależał od umiejscowienia jednostki w strukturze społecznej, zaobserwowano jedynie bardzo słaby pośredni efekt kapitału kulturowego. Analiza ścieżkowa pokazała, że na antysemityzm spiskowy wpływa i alienacja polityczna, i autorytaryzm. Słowa wyjaśniającego komentarza wymaga potraktowanie w modelu ścieżkowym alienacji politycznej jako konsekwencji autorytaryzmu. Otóż poprzednie analizy pokazały, że w latach osiemdziesiątych XX wieku silniejszemu autorytaryzmowi towarzyszyła słabsza alienacja polityczna (innymi słowy silniejsza polityczna podmiotowość), natomiast już w III RP zjawiska te były pozytywnie skorelowane (zob. Korzeniowski w: *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* 1999: 68, 72). Wyniki te mogą sugerować, że w zależności od panującego systemu politycznego (autorytarne lub demokratyczne) autorytaryzm jest przystosowawczy lub nie – skutkuje alienacją słabą lub silną. Wracając do omawianego modelu, okazało się, że wpływ i autorytaryzmu i alienacji politycznej na antysemityzm spiskowy był pośredni. Oddziaływały one poprzez polityczną paranoję, która okazała się najsilniejszym predyktorem antysemityzmu spiskowego. Oczywiście wynik ten sam w sobie nie może być zaskakujący. Teza, że ktoś, kto wierzy, że polityką rządzą spiski, będzie przypisywał aktywność spiskową Żydom, brzmi banalnie. Nie wydaje się jednak banalna konstatacja, że wpływ i autorytaryzmu, i alienacji politycznej jest w pełni mediowany przez paranoję polityczną. Wypada jednak odpowiedzieć na pytanie, dlaczego mentalność spiskowa wyraża się w jakiś sposób wrogim stereotypie Żydów. Z pomocą mogą nam przyjść wnioski Mirosława Kofty. Analizując różne stereotypy różnych narodowości, autor ten stwierdził, że w Polsce „Żydzi odgrywają rolę grupy prototypowej dla ‘spiskowej teorii narodów’” (Kofta 2001: 291). Innymi słowy, jeżeli osoby wyznające spiskowe teorie polityki miałyby przypisać aktywność spiskową jakiejś grupie, to w pierwszej kolejności powinni to być właśnie Żydzi. Interesująca, mimo że oczekiwana, okazała się rola resentymentu – poczucia krzywdy i negatywizmu społecznego, o którym to resentymentie można myśleć, że jest znaczącym rysem „polskiej duszy”. Na uwagę zasługuje fakt, że resentyment wywierał większy lub mniejszy, ale zawsze istotny wpływ na wszystkie mentalnościowe zmienne uwzględnione w modelu. Gdyby więc przyszło nam odpowiedzieć na pytanie, od czego w największym stopniu zależy antysemityzm spiskowy, to należałoby powiedzieć, że jawi się on jako

wyraz i konsekwencja „zgorzkniałej polskiej duszy” i zgeneralizowanego spiskowego myślenia o polityce.

Na zakończenie zauważmy, że prezentowana metoda badawcza może być przydatna do analizowania uprzedzeń spiskowych wobec różnych instytucji, klas, warstw lub grup społecznych, np. grup wyznaniowych, zawodowych, klasy politycznej czy elit sprawujących władzę itp. Wystarczy jedynie różne negatywne przekonania o ich aktywności ważyć nasileniem wiary w jej niejawny charakter.

Literatura

- Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswick, Daniel J. Levinson i R. Nevitt Sanford. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Beck, Aaron T., C. H. Ward, M. Mendelson, J. Mock i J. Erbaugh. 1961. *An Inventory for Measuring Depression*. „Archives of General Psychiatry” 4: 53–63.
- Bergman, Werner. 2008. *Anti-Semitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective*. „Journal of Social Issues” 64: 343–362.
- Bilewicz, Michał, Mikołaj Winiarski i Mirosław Kofta. 2011. *Zagrażający spiskowcy. Zjawisko antysemityzmu w Polsce na podstawie Polskiego Sondażu Uprzedzeń 2009*. W: M. Kofta i M. Bilewicz (red.). *Wobec obcych. Zagrożenia psychologiczne a stosunki międzygrupowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 60–73.
- Bodenhausen, Galen V. 1993. *Emotions, Arousal, and Stereotypic Judgements: A Heuristic Model of Affect and Stereotyping*. W: D. M. Mackie, D. L. Hamilton (red.). *Affect, Cognition, and stereotyping*. San Diego: Academic Press, s. 13–37.
- Bukowski, Marcin i Mikołaj Winiewski. 2011. *Emocje międzygrupowe a stereotypy i zagrożenia społeczne: co jest przyczyną, a co skutkiem uprzedzeń*. W: M. Kofta i M. Bilewicz (red.). *Wobec obcych. Zagrożenia psychologiczne a stosunki międzygrupowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 40–59.
- Cantril, Hadley. 1965. *The Pattern of Human Concerns*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Datner-Śpiewak, Helena. 1996. *Struktura i wyznaczniki postaw antysemickich*. W: I. Krzemiński (red.). *Czy Polacy są antysemitami?*. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 27–64.
- Demokracja w Polsce. Doświadczanie zmian*. 2005. U. Jakubowska i K. Skarżyńska (red.). Warszawa: Academica, s. 114–123.
- Diagnoza Społeczna 2009*. 2009. J. Czapiński i T. Panek (red.). http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2009.pdf (data dostępu: 22.06.2010).
- Diagnoza Społeczna 2011*. 2011. J. Czapiński i T. Panek (red.). http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2011.pdf (data dostępu: 12.11.2012).
- Diagnoza Społeczna 2013*. 2013. J. Czapiński i T. Panek (red.). <http://ce.vizja.pl/en/issues/volume/7/issue/3.1> (data dostępu: 18.05.2014).

- Domański, Henryk, Zbigniew Sawiński i Kazimierz M. Słomczyński. 2007. *Nowa klasyfikacja i skale zawodów. Socjologiczne wskaźniki pozycji społecznej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Enyedi, Zsolt. 1999. *Sources of anti-Semitism: Survey Evidence from Hungary*. W: Z. Enyedi i F. Eros (red.). *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*. Budapest: Osiris Kiado, s. 125–154.
- Fiske, Susan T., Amy J. Cuddy i Peter Glick. 2006. *Universal dimensions of social cognition: warmth and competence*. „Trends in Cognitive Science” 11(2): 77–83.
- Frindte, Wolfgang, Dorit Wammetsberger i Susan Wettig. 2001. *A New Type of Anti-Semitism in Germany. Is Reconciliation Possible?* W: R. F. Farnen, H. Dekker, C. de Landtsheer, H. Suenker i D. B. German (red.). *Democratization, Europeanization, and Globalization Trends*. Frankfurt a.M.: Peter Lang, s. 277–293.
- Girard, Rene. 1991. *Kozioł ofiarny*. Tłum. M. Goszczyńska. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Glick, Peter. 2005. *Choice of Scapegoats*. W: J. F. Dovidio, P. Glick i L. Rudman (red.). *On the Nature of Prejudice*. Malden: Blackwell Press, s. 244–261.
- Glick, Peter. 2009. *Jagnięta ofiarne w wilczym przebraniu. Zawistne uprzedzenia, ideologia i czynienie z Żydów kozłów ofiarnych*. W: L. S. Newman i R. Erber (red.). *Zrozumieć Zagładę*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 103–130.
- Grinberg, Daniel. 2001. *Antysemityzm*. W: *Wielka encyklopedia PWN*, tom 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 154–155.
- Karyłowski, Jerzy. 1975. *Z badań nad mechanizmami pozytywnych ustosunkowań interpersonalnych*. Warszawa: Ossolineum.
- Kofta, Mirosław. 2001. *Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu*. W: M. Kofta i A. Jasińska-Kania (red.). *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 274–294.
- Kofta, Mirosław. 2004. *Stereotypy i uprzedzenia a stosunki międzygrupowe: stare problemy i nowe idee*. W: M. Kofta (red.). *Myślenie stereotypowe i uprzedzenia. Mechanizmy poznawcze i afektywne*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 9–38.
- Kofta, Mirosław i Grzegorz Sędek. 1995. *Stereotyp duszy grupowej. Wybory parlamentarne a postawy wobec osób pochodzenia żydowskiego*. W: B. Wojciszke (red.). *Jacy są Polacy. Badania opinii społecznej jako źródło wiedzy psychologicznej*. „Kolokwia Psychologiczne” 4: 55–72 (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN).
- Kofta, Mirosław i Grzegorz Sędek. 1999. *Stereotypy duszy grupowej a postawy wobec obcych: wyniki badań sondażowych*. W: B. Wojciszke i M. Jarymowicz (red.). *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych*. Warszawa, Łódź: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 173–208.
- Kofta, Mirosław i Grzegorz Sędek. 2005. *Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland*. „International Journal of Sociology” 35(1): 40–64.

- Konflikty polityczne. Przejawy, źródła i metody rozwiązywania.* 2007. U. Jakubowska, K. Skarżyńska i J. Wasilewski (red.). Warszawa: Academica.
- Koralewicz, Jadwiga. 2008. *Autorytaryzm, lęk, konformizm.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar/Collegium Civitas Press.
- Korzeniowski, Krzysztof. 2009. *Alienacja polityczna. Pojęcie i metoda pomiaru.* „Studia Psychologiczne” 47 (1–2): 33–44.
- Korzeniowski, Krzysztof. 2010. *Polska paranoja polityczna. Źródła, mechanizmy i konsekwencje spiskowego myślenia o polityce.* Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Krzemiński, Ireneusz. 1996. *Czy Polacy są antysemitami? Zjawisko i znaczenie antysemityzmu.* W: I. Krzemiński. (red.). *Czy Polacy są antysemitami?.* Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 146–199.
- Krzemiński, Ireneusz. 2004. *Antysemityzm w Polsce i Ukrainie. Raport z badań.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Landau-Czajka, Anna. 1998. *W jednym stali domu... Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933–1939.* Warszawa: Wydawnictwo Neriton/ Instytut Historii PAN.
- Lewicka, Maria. 2001. *Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych.* W: D. Doliński i B. Weigl (red.). *Od myśli i uczuć do decyzji i działań.* Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 115–125.
- Lewicka, Maria. 2004. *Psychologiczne mechanizmy ludzkiej roszczeniowości (raport z realizacji grantu KBN nr 5 H01F 022 21).* Warszawa: Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lewicka, Maria. 2008. *Dwuścieżkowy model aktywności społecznej: Kapitał społeczny czy kulturowy?* W: D. Rutkowska i A. Szuster (red.). *O różnych obliczach altruizmu.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 245–275.
- Nelson, Todd D. 2003. *Psychologia uprzedzeń.* Tłum. A. Nowak. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Podstawy psychologii politycznej.* 2002. K. Skarżyńska (red.). Poznań: Zysk i S-ka, s. 293–323.
- Poliakov, Leon. 2008. *Historia antysemityzmu.* Tłum. A. Rosińska-Bóbr i O. Hede- man. Kraków: Universitas.
- Psychologia rozumienia zjawisk społecznych.* 1999. B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.). Warszawa: WN PWN, s. 61–78.
- Scheler, Max. 1977. *Resentyment a moralność.* Tłum. B. Baran, Warszawa: Czytelnik.
- Weryński, Piotr. 2010. *Wzory uczestnictwa obywatelskiego Polaków.* Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Wojciszke, Bogdan, Ryszard Pieńkowski i Grzegorz Krzykowski. 1995. *Polska norma negatywnego myślenia o świecie społecznym.* „Kolokwia Psychologiczne” 4: 23–41.
- Zarycki, Tomasz. 2009. *Kapitał kulturowy – założenia i perspektywy zastosowań teorii Pierre’a Bourdieu.* „Psychologia Społeczna” t. 4, nr 1–2(10): 12–15.

Conspiratorial Anti-Semitism. Concept Characteristics, New Measurement Method, and Psychosocial Determinants

Summary

The article presents new research tool for measurement of conspiratorial anti-Semitism and characteristics of the phenomenon nature. The idea of the method was based on weighing separate aspects of Jews' activity by the conviction of their secretiveness. The study was carried out on the national sample of adult Poles (N=800). Two groups of explanatory variables were measured: (i) characteristics of the individual social position, and (ii) features of socio-political mentality.

The analysis revealed that the research tool was highly reliable (Cronbach's α coefficient was .91). The subsequent analyses show the method to meet the requirements of theoretical validity. Factor analysis gave highly satisfactory one-factor solution. It was established that conspiratorial anti-Semitism was not directly related to social position. It turned out however that conspiratorial anti-Semitism correlated with negative affect (depression, relative deprivation, resentment, and negative assessment of situation in Poland), social anomie, political alienation. It was also found out that conspiratorial anti-Semitism was accompanied by authoritarianism, xenophobia, and political paranoia.

Path analysis showed that conspiratorial anti-Semitism indirectly depended on cultural capital, authoritarianism and political alienation. However its direct and the strongest predictors turned out to be resentment and political paranoia. One can say that conspiratorial anti-Semitism appears as a consequence mainly of "embittered Polish soul" and generalized conspiratorial thinking.

Key words: conspiratorial anti-Semitism; authoritarianism; resentment; political alienation; political paranoia.